

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Elmi-kütləvi, mədəni-maarif, təhsil proqramlarının hazırlanması

Müstəqil Ağayev
AMEA Fəlsəfə və
Sosiologiya İnstitutu,
Azərbaycan fəlsəfə
tarixi şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,
Qabaqcıl Maarif Xadimi

(III məqalə)

Keçən məqalədə qeyd etmişdik ki, torpaq eroziyası və onun şorlaşmasının qarşısını almaq üçün Həsən bəy bir sıra zəruri təkliflər irəli sürmüşdür. Zərdabi göstərir ki, torpaq eroziyasının genişlənməsinə, quraqlığa və məhsul qılıcına səbəb meşələrin amansızcasına məhv edilməsidir. Zərdabının göstərdiyi kimi, hələ keçən əsrin əvvəllərində Kür çayının hər iki sahilində 8 noyabr 1876-cı il tarixli 21-ci sayında eroziyanın yaranmasında ən başlıca amillərdən biri olan suyun azalmasını, torpaqların eroziyaya məruz qalmasını, odunun bahalandığından çayların başında sakit olan kəslər tərəfindən orada olan meşələrin qılınmasını, burada eroziyanın yaranmasında insanın düzgün olmayan təsəvvüfat fəaliyyətini göstərərək yazırdı ki, suyun olmamasına ah çəkmək yox, meşə salmaq gərəkdir ki, suartsın.

Təzə meşə gəlib meşə olunca, eroziyanın qarşısını alınması və su mənbəyinin yaradılması məqsədilə yerquruluşu tədbirləri görməyin, əkin yerinin məhsuldarlığını artırmağın yollarını əkinçilərə başa salırdı. O, hələ 1875-ci ildə yazmışdı: "Bizim Qafqaz vilayətinin abu havası dəyişilməyi məlumdur. Keçmişdə yayımız belə isti, qışımız isə belə soyuq olmayıb. Buna ümdə səbəb meşələrin azalmasıdır".

Həsən bəy Zərdabi ömrünün sonuna qədər meşələrin qılınmasına, bunun nəticəsində baş verən eroziya prosesinin sürətlənməsinə, suyun azalmasına və iqlimin quraqlaşmasına acımışdır. Ona görə də Zərdabi bu fikrini 24 il sonar "Kaspi" qəzetində yenidən şərh etmişdir. O, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacındakı meşələrin Bakı, Şamaxı qəzaları və Dağıstan üçün odun və kömür məqsədlərlə məhv edilməsinə qəti etiraz edərək yazırdı: "Bu meşələrin qorunmasına qayğı göstərmək lazımdır, əks təqdirdə, Quba qəzası susuz səhraya, yaxud daha sərfəsiz sulu səhraya çevriləcəkdir".

Zərdabi mal-qara otarılan yerlərdə müxtəlif bitkilər arasında təbii yol ilə emələ gələn nisbətlərin pozulmasını və bunun heyvandarlıq üçün zərərini göstərirdi. Həsən bəy biologiyanın nəzəri əsaslarından heyvandarlıqda istifadə etməyin yollarını öyrədirdi. O, kəndlilərə otlaqlardan elmi üsulla istifadə etməyin əhəmiyyətini başa salırdı.

di: "Bunun sayəsində bizim otlaqlarımızda faydalı otların sayı getdikcə daha da azalır, hazırda, demək olar ki, tamamilə süddöyən və ya digər zərərli otlar basmış otlaqlara rast gəlmək olar".

Həsən bəy Zərdabının fikrincə, maldarlıqda məhsuldarlığın get-gedə aşağı düşməsinə səbəb olan amillər çoxdur. Bunlardan biri mal-qaranın artımı ilə otlaqların sahəsi arasında getdikcə artan ziddiyyətdir. Əhalinin həyatında maldarlığın çox böyük iqtisadi rolu olmasına baxmayaraq, onun inkişafı üçün ölkədə şərait yaranmır. O, otlaqlarda süni olaraq yem otları ekilməsini təklif edirdi. Zərdabi bu otlardan yoncanın, xaşxaşın adlarını çəkirdi. Otlaqların səmərəli istifadə edilməsi üçün heç olmazsa, bir neçə ildən bir torpağı çevirməli, yumşaltmalı və onun toz halına keçməsinə yol verilməlidir. "buna görə də otlaqlar gübrələmək, yəni həmin bitkilərə lazım olan maddələri torpağa qaytarmaq lazımdır".

Həsən bəy Zərdabi eroziya prosesləri ilə yanaşı, aqrokimyəvi problemlər haqqında da fikir söyləmişdir. O, eroziya nəticəsində deqradasiyaya uğramış otlaqların bərpası üçün başqa tədbirlərlə yanaşı, gübrələrdən istifadə edilməsini tövsiyə edirdi. O göstərirdi ki, bitkilər tərəfindən torpaqdan ixrac olunan qida maddələrini gübrə şəklində torpağa qaytarmaq zəruridir.

Həsən bəy Zərdabının hələ 130 il bundan əvvəl söylədiyi fikirlər bu gün də müasir aqrokimyə elminin əsasını təşkil edir. Beləliklə, Həsən bəy Zərdabi bitkilərin qida sisteminin qurulmasının ləğvünü tövsiyə edirdi və bununla əlaqədar proqnozlar verirdi. Göründüyü kimi, vətənin bu dahi oğlu elmin, xüsusilə, təbiət elmlərinin Yer kürəsində və biosferdə yerini göstərmiş, insan cəmiyyətinin inkişafında onların rolunu üzə çıxarmışdır. Eyni zamanda, Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanda aqrokimyə elminin banisi olmuş və onun əhəmiyyətini xalq arasında təbliğ etmişdir.

Həsən bəy heyvandarlığın inkişafında otlaq-biçənəklərin əhəmiyyətini, güclü yem bazasının yaranmasında onların rolunu göstərmişdir. O, bitkilərin növü, məhsuldarlığı, yemin keyfiyyəti haqqında, otlaq və biçənəklərin ot durumunun yaxşılaşdırılması haqqında da tövsiyələr vermişdir. Əsərlərindən görüldüyü kimi, Həsən bəy həm

də geobotanikanı dərinləndirən, öyrənmişdir və bu sahədə də onun elmi görüşləri diqqətəlayiqdir.

Həsən bəy Zərdabi heyvandarlığın inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən, təbii yem bazası hesab olunan örüş-otlaq sahələrində müəssisələr, tədqiqatlar aparmaqla hələ o zaman otlaqların bitki aləminə, botaniki tərkibinə, məhsuldarlığına və məhsulun keyfiyyət göstəricisinə eroziya prosesinin təsirini müəyyən etmiş, antropogen amillərin otlaq eroziyasının emələ gəlməsinə təsirini, mal-qaranın sistemsi və normadan artıq otarılması, torpaq qoruyucu yerquruluşu tədbirlərinin tətbiq edilməməsi nəticəsində otlaq eroziyasının geniş yayılması səbəblərini, təbii yem sahələrində bitkilərin botaniki tərkibində dəyişiklik emələ gələrək şirin, şirəli, qidalı, faydalı bitkilərin quru, tikanlı, alaç otları ilə əvəz olunduğunu göstərmişdir. Otlaqlardan səmərəli istifadə olunmasını və onların yaxşılaşdırılmasını elmi əsaslarla əhaliyə başa salmışdır. Belə ki, otlaqlarda zərərli və ziyanlı bitkilərin məhv edilməsi, yeni bitkilərin toxumunun səpilməsi və sahələrdə yaxşılaşdırma məqsədilə aqrotexniki tədbirlərin aparılmasını, gübrələmə təbiiq olunması və sair tövsiyələri örüş-otlaq

zım tarlalarımızda faydalı otlar arasında nəzərə çarpmayan çoxlu miqdar müxtəlif yararsız otlar vardır. Bu yararsız otlar faydalı otlarla daim yaşamaq uğrunda mübarizədə olmuşlar və mübarizədədir. Bu mübarizənin sayəsində onların arasında daimi bir nisbət, məsələn, 1:100 nisbəti yaranmışdır, yeni faydalı bitkilər yararsız otlara nisbətə yüz dəfə artmışdır".

Lakin əgər insan öz mal-qarasının sahibini kimi bu mübarizəyə müdaxilə edərsə və rəqiblərindən birinin "indiki halda yararsız otun tarafını saxlayırsa, mübarizə şəraitinin bu cür dəyişməsi mübarizə aparın tarəflər arasında yaranmış daimi nisbətin dəyişməsinə gətirib çıxarmalıdır. Belə olduqda isə əvvəlkinin tamam əksi olan bir nisbət yarana bilər, yəni yararsız ot faydalı bitkiyə 100 dəfə çox ola bilər. ("Kaspi" qəzeti, 1901-ci il, 81-ci say) Məhz buna görə də Zərdabi faydalı bitkilərin inkişafı üçün xüsusi şəraitin yaradılması, süni yolla onların çoxaldılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyi məsləhət görürdü.

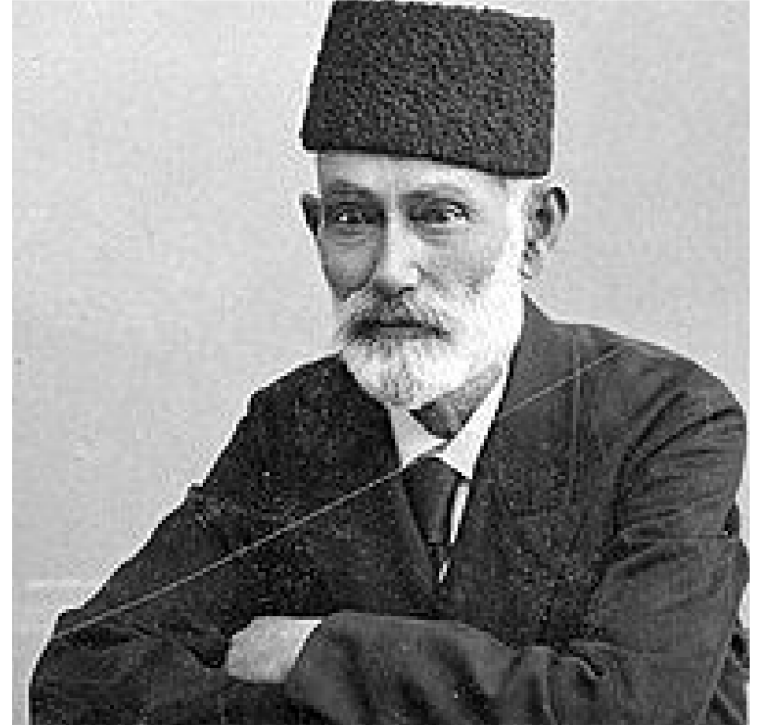
Həsən bəy Zərdabi "Torpaq, su və hava" əsərində Yer laylarının öyrənilməsi əsasında göstərir ki, Yer in elə layları var ki, orada heç bir bitki və heyvan nişanəsinə rast gəlmək olmaz. Bu

heyvanat və nebatatın hamısı bir neçə cüft heyvan və ələfdən emələ gəlmişdir. və axırda insan dünyaya gəlmiş, çünki axırıncı qatın üstündə insan və onun sümüklərinin ya qeyri hissəsinin şəkli tapılır. Ondan irəli emələ gələn qatların içində insandan heç bir əşə yoxdur" (Həsən Məlikzadə Zərdabi, Torpaq, su və hava. Bakı, 1912, səh.7).

Həsən bəy mütaliəni çox sevdiyi üçün bilik dairəsi də olduqca çox geniş idi. O, görkəmli elm xadimlərindən əlavə, dünyanın bir çox digər görkəmli alim və təbiətşünaslarının əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Yeri gəldikdə Zərdabi onlardan sitatlar gətirir, bəzi məsələlərdə hətta onlara öz tənqidi münasibətlərini də bildirir.

Həsən bəy yaxşı bilirdi ki, kütlələri daha dərinləndirən maarifləndirmək üçün yeni tipli məktəblərə böyük ehtiyac vardır. O, dərk edirdi ki, mövhumat və cəhəletin, nadanlığın, savadsızlığın zehinlərdə möhkəm kök saldığı, elmə həvə göstərənlərin avam camaat tərəfindən lağa qoyulduğu, lənətləndiriləyi bir şəraitdə yeni tipli məktəblərə dünyəvi elmlər uğrunda açıq mübarizə aparmaq o qədər də asan deyil. Buna görə də o, böyük ümid bəslədiyi gənclərə müraciət edərək, onları elmi bilik

Həsən bəy Zərdabının təbii-elmi görüşləri

nun səbəbi də Yer əvvəllər çox isti olmuşdur. Yer in axır qatlarında bitki və heyvan nişanələrinə və lap axır qatlarda insan sümüklərinin qalıqlarına rast gəlinir. Hər bir laydakı qalıqlar aydın surətdə sübut edir ki, bitki və heyvan növləri sadəcədən mərəkkəbə doğru, ilk adı formalardan ali formalara doğru inkişaf etmişdir.

Həsən bəy Zərdabi istər bitkilərin, heyvanların və istərsə də insanın emələ gəlməsində ümumənşə qohumluğu olduğunu göstərərək yazırdı: "Məzkur qatlarda olan heyvanat və nebatatın şəkillərini mülahizə edəndə məlum olur ki, Yer üzündə əvvəl nebatat, sonar heyvanat emələ gəlmiş və hər qonşu qatların heyvan və ələfiyyəti bir-birinə çox oxşayır, amma uzaqda olan qatın sakinlərinə az oxşayır və bir də axırda emələ gələn heyvanat və nebatatları bir zəmanəmizin heyvanat və nebatatına çox oxşayır.

Amma bunların içində elə heyvan var ki, indiki heyvanların iki qisminə oxşayır. Məsələn, qanadlı kərtənkələ olubdur ki, həm quşa və həm də bizim kərtənkələyə oxşayır. Xülasə, bizim zəmanəmizin iki qism heyvana oxşayan heyvanların şəkli çoxdur. Bundan belə qiyas etmək olar ki, bizim zəmanədə

ləre yiyələnmək üçün elm təhsil etməyə, bu yolda qarşılaşdıqları çətinliklərə, təqib və təzyiqlərə sinə gəlməyə, mübarizə olmağa, qorxub çəkinməməyə səsləyirdi.

Hələ 70-ci illərdə Zərdabi gənclərə xitab edərək yazırdı: "Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vələh qaradaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir. Siz danışıqlarınızı onlar başa düşməyib əfəlinizi şəritə namüvafiq hesab edib, sizə kafir deyib incidəcəklər. Amma insaf deyil beş gün ömrün ləzzətindən ötrü millət, qaradaşlarımız atıb, kor və sərgərdan qoyasınız. Qoy şüəralar sizi həvc etsin, mollalar lənət oxusun, avamınnaşa daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkərsiniz, bışək gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhəd hesab edib, sizə rəhmət oxuyaçaq. ("Əkinçi" qəzeti, 1876-cı il, 11-ci say).

Həsən bəy Zərdabi əsas diqqətini dünyəvi elmlərə və onların tədris edəcəyi yeni tipli məktəblərə yetirdi. O, "Əkinçi" qəzeti səhifələrində qeyd edirdi ki, elmi-əbdan və elmi-ədyan açmaqda məqsədimiz elmi-əbdandan bixəbar olmağımızın səbəblərini və onun əlacını göstərməkdir" "Əkinçi" qəzeti, 1877-ci il, 6-cı say).

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur